

TAALBESCHOUWING

Van begrippenlijst naar leerlijn

SLO ontwikkelde een doorgaande leerlijn taalbeschouwing voor primair en voortgezet onderwijs. Deze bestaat uit een geordende set begrippen die kennis over taal uitdrukken. Met die begrippen kunnen leraren met hun leerlingen praten over taal en taalgebruik. De leerlijn biedt leraren en leergangmakers een kader om taalbeschouwing beter af te stemmen op het onderwijs in de vaardigheidsdomeinen spreken, luisteren, lezen en schrijven.

BART VAN DER LEEUW & MARIËTTE HOOGVEEEN

In het najaar van 2019 zijn in het kader van Curriculum.nu voor alle leergebieden bouwstenen opgeleverd voor nieuwe kerndoelen primair onderwijs (po) en onderbouw voortgezet onderwijs (vo), en voor nieuwe eindtermen vmbo, havo en vwo (Curriculum.nu, 2019a). Het ontwikkelteam Nederlands formuleerde bij deze bouwstenen een aantal aanbevelingen, waaronder die voor een basisbegrippenlijst die zowel in het po als het vo kan worden ingezet. 'Hierdoor kunnen leerlingen een vaktaal ontwikkelen om bij het leergebied Nederlands met elkaar en de leraar over taal, taalgebruik en literatuur te communiceren' (Curriculum.nu, 2019b, p. 60).

In aansluiting op deze aanbeveling startte SLO in 2019 een meerjarig ontwikkelproject op het gebied van

kennis over taal / taalbeschouwing. Hiermee doelen we op hetgeen een taalgebruiker bewust en onbewust weet over allerlei aspecten van taal, taalgebruik en het taalsysteem. Deze kennis is onmisbaar bij het onderwijs in de taalvaardigheden spreken, luisteren, schrijven en lezen; het biedt het begrippenapparaat voor de instructie door de leraar, en voor het (via taalbeschouwing) bewust ontwikkelen en inzetten van deze taalvaardigheden door de leerling.

Aan de basis van dit project liggen twee leerplankundige vragen, enerzijds over de selectie van inhoud en anderzijds over de planning van die inhoud door jaren heen. Specifiek voor het taalonderwijs gaat het dan om de volgende twee vragen:

- Welke begrippen heb je nodig om leerlingen te instrueren over taal en taalgebruik, ofwel met welke begrippen

Foto: Tom van Limpt

kun je met leerlingen over taal en taalgebruik praten?

- Hoe orden je die begrippen gedurende de leerjaren, eerst in het primair onderwijs en vervolgens in het voortgezet onderwijs? Bijvoorbeeld: Vanaf welke groep praat je met leerlingen over het fenomeen zin? Wanneer introduceer je in het schrijfonderwijs het begrip *publieksgerichtheid*? Wanneer stel je *onderwerp* en *persoonsvorm* aan de orde? Vanaf welke moment spreek je met leerlingen over *reviseren*?

In dit artikel bespreken we de belangrijkste opbrengsten van het SLO-project *Kennis over taal / taalbeschouwing* tegen de achtergrond van de Curriculum.nu-vraag naar een basisbegrippenlijst voor het vak. We laten eerst zien wat er in de huidige leerplandocumenten (kerndoelen en Referentiekader Taal) over dergelijke taalbegrippen is vastgelegd. Vervolgens gaan we in op de werkwijze voor

het samenstellen van een nieuwe begrippenlijst, waarbij achtereenvolgens selectie, categorisering en ordening naar leerjaar aan de orde komen. Ten slotte presenteren we een integraal voorbeeld uit de nieuwe leerlijn taalbeschouwing, namelijk de begrippen uit de categorie 'Taal en communicatie'.

Huidige leerplandocumenten

In de huidige twaalf kerndoelen Nederlands voor po gaan de doelen 10, 11 en 12 over taalbeschouwing. Kerndoel 10 betreft het gebruik van strategieën bij mondelinge en schriftelijke vaardigheden. De laatste twee kerndoelen luiden als volgt:

11. De leerlingen leren een aantal taalkundige principes en regels. Zij kunnen in een zin het on-

derwerp, het werkwoordelijk gezegde en delen van dat gezegde onderscheiden. (...)

12. De leerlingen verwerven een adequate woordenschat en strategieën voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder *woordenschat* vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken.

Afgezien van enkele begrippen in verband met werkwoordspelling heeft het begrippenapparaat waarmee we over taal kunnen denken en spreken (taalbeschouwing) geen eigen kerndoel, maar is het weggestopt in het kerndoel over woordenschat.

In de huidige tien kerndoelen Nederlands voor vo-onderbouw is de aandacht voor taalbeschouwing zo mogelijk nog geringer. Er wordt alleen zeer impliciet aan gerefereerd in kerndoel 10, 'De leerling leert te reflecteren', zonder te zeggen met welke begrippen dat kan gebeuren.

Het Referentiekader Taal (RKT) besteedt aanmerkelijk meer aandacht aan begrippen over taal dan de kerndoelen po en vo-onderbouw. Naast de drie vaardigheidsdomeinen 'Mondelinge taalvaardigheid', 'Lezen' en 'Schrijven' presenteert het referentiekader een vierde domein, getiteld 'Begrippenlijst en taalverzorging'. Met name de toelichting bij de begrippenlijst is in dit verband relevant:

Om te spreken over taal en taalverschijnselen is een beperkt aantal begrippen noodzakelijk. De meeste daarvan zijn aan het einde van het basisonderwijs wel aan de orde geweest (1F). Kennis van deze begrippen bevordert het gesprek binnen en buiten het taalonderwijs over taal en taalverschijnselen: het gaat erom dat docenten (en leerlingen) bepaalde verschijnselen kunnen benoemen in contextrijke taalsituaties. Dat wil zeggen dat docenten deze termen moeten kunnen gebruiken in hun onderwijs in de vaardigheidsdomeinen. (Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen, 2009, p. 17)

Het referentiekader hanteert bij de presentatie van die begrippen een ordeningskader dat voor onderwijsdoel-einden niet echt functioneel is. Het onderscheidt de volgende categorieën (met daarachter steeds een drietal voorbeelden uit het RKT):

- 'Leestekens': dubbele punt, punt, komma (...)
- 'Woordsoorten': zelfstandig naamwoord, werkwoord, bijvoeglijk naamwoord (...)
- 'Grammaticale kennis': onderwerp, lijdend voorwerp, hoofdzin (...)
- 'Tekstkennis': standpunt, argument, feit (...)
- 'Stilistisch en semantiek': betekenis, symbool, synoniem (...)
- 'Morfologie': woordvorm, woorddeel, samengesteld (...)
- 'Opmaak': bladzijde, woord, zin
- 'Klanken': articulatie, klemtoon, intonatie (...)

Het referentiekader maakt niet duidelijk waarom er gekozen is voor juist deze acht categorieën in deze volgorde. Ook roept de toewijzing van begrippen aan een bepaalde categorie soms vragen op, bijvoorbeeld de begrippen *woord* en *zin* in de categorie 'Opmaak'. En over het geheel bezien ligt er een sterke nadruk op het woord- en zinsniveau, waardoor het tekstniveau en de maatschappelijke context van taalgebruik onderbelicht blijven (zie ook Bonset et al., 2019; Van der Leeuw & Meestringa, 2016).

Verzamelen en selecteren

Voor het samenstellen van een nieuwe leerlijn taalbeschouwing is het vierde domein ('Begrippenlijst') van het Referentiekader Taal als basisdocument genomen. Ter aanvulling hierop hebben we geput uit de omschrijvingen in de andere domeinen van het referentiekader: 'Mondelinge taalvaardigheid', 'Lezen' en 'Schrijven'. In die omschrijvingen komen namelijk tal van begrippen over taal en taalgebruik voor die niet in de begrippenlijst staan, zoals *informatieve teksten*, *instructies* en *betogende teksten* (in het domein 'Lezen') en *correspondentie*, *formulieren*, *berichten*, *advertenties*, *aantekeningen*, *verslagen*, *werkstukken*, *samenvattingen* en *artikelen* (in het domein 'Schrijven').

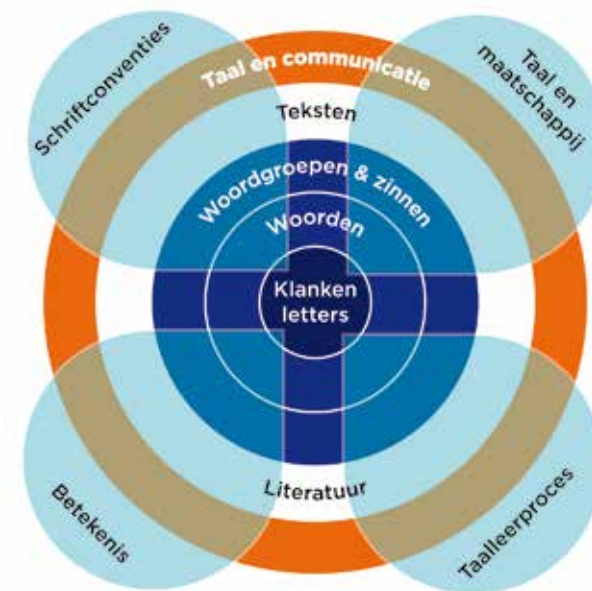
Verder raadpleegden we het project *NTC-leerlijnen voor het onderwijs Nederlands in het buitenland* (Hoogeveen et al., 2018), de kerndoelen po en vo-onderbouw, de opbrengsten van Curriculum.nu en bestaande leermiddelen.

Voor het al dan niet opnemen van begrippen zijn onder meer de volgende criteria toegepast: We nemen een begrip op als het de leerling kan helpen bij het bewust worden van de kwaliteit van taalgebruik (met het oog op reflectie en formatieve evaluatie). Bij begrippen uit een betekenisnetwerk nemen we wel het kernbegrip op, maar niet de daarvan afgeleide begrippen. Dus wel *bron*, maar niet *bronvermelding*, *brongebruik*, *bronverwijzing* et cetera. Sommige begrippen kennen veel specificaties; er zijn bijvoorbeeld heel veel verschillende tekstsoorten. Streven naar volledigheid doet afbreuk aan de overzichtelijkheid. Daarom kiezen we voor veelgebruikte tekstsoorten en tekstsoorten die krachtig zijn in het taal-leerproces, zoals *routebeschrijving* (valt veel aan te leren, heel concreet en je kunt het effect bepalen).

Categorieën

De indeling van de begrippenlijst in het RKT vertoont met categorieën als 'Woordsoorten', 'Grammaticale kennis', 'Stilistisch', 'Morfologie' en 'Leestekens' een sterke nadruk op het woord- en zinsniveau van geschreven taal. Voor de nieuwe leerlijn taalbeschouwing hebben we de verzamelde begrippen opnieuw geordend volgens een op het taalonderwijs afgestemde rationale. Daarin staat centraal dat we taal gebruiken om te *communiceren*. Met behulp van taal delen we onze ervaringen met de wereld om ons heen met anderen. Dat kunnen personen in je directe omgeving zijn, bijvoorbeeld een huisgenoot met wie je een gesprek hebt aan de keukentafel. Maar het kunnen ook onbekende personen zijn op een andere plek op de wereld, en zelfs op een ander moment in de geschiedenis, bijvoorbeeld als je leest in de *Max Havelaar* van Multatuli.

'Taal en communicatie' is de centrale categorie in de leerlijn, waarvan een aantal andere categorieën zijn afgeleid. Communicatie krijgt concreet vorm in 'Teksten', zowel mondeling als schriftelijk. Daarbinnen is

Kader 1. Taal en taalgebruik

'Literatuur' een bijzondere tekstsoort. Teksten zijn vervolgens weer opgebouwd uit respectievelijk 'Woordgroepen en zinnen', 'Woorden' en 'Klanken/letters'.

In het schema in kader 1 stellen we taal en taalgebruik voor als een reeks van vijf steeds kleiner wordende concentrische cirkels: beginnend bij 'Taal en communicatie' via 'Teksten/Literatuur' naar de steeds kleiner wordende bouwstenen 'Woordgroepen en zinnen', 'Woorden' en ten slotte 'Klanken/letters'.

Daarnaast onderscheiden we nog vier andere categorieën die samenhangen met de vijf cirkels van taal en taalgebruik:

- 'Schriftconventies' betreft de afspraken over het omzetten van mondeling taalgebruik naar geschreven taal. Die afspraken gelden voor de hele set van cirkels, van het niveau van klanken/letters tot dat van hele teksten.
- Met de hele set van cirkels – van klanken tot en met teksten en communicatieve doelen – genereren we 'Betekenis'.
- Het grotere geheel van 'Taal en maatschappij' werkt door op de keuzes die we maken op alle niveaus van taalgebruik, van klanken/letters tot en met de communicatieve doelen.
- Het 'Taal leerproces' betreft alle niveaus van taal en taalgebruik, van het leren kraken van de schriftelijke code op klank-tekenniveau tot en met de keuzes op

GROEP 1-2	GROEP 3-4	GROEP 5-6	GROEP 7-8	VO ONDERBOUW	VO BOVENBOUW
woord	lettergreep verkleinwoord	samenstelling voorvoegsel	vervoeging afleiding	verbuiging onzijdig	neologisme nominalisatie

Kader 2. Een aantal begrippen met betrekking tot woordvorming, verdeeld over een aantal leerjaren

TAAL EN COMMUNICATIE					
GROEP 1-2	GROEP 3-4	GROEP 5-6	GROEP 7-8	VO ONDERBOUW	VO BOVENBOUW
Communicatieve functie/doel (genre)					
• vertellen		• verzoeken • informeren (bijv. voordracht) • verhalen (bijv. prentenboek) • beschrijven • verslag doen/ rapporteren • corresponderen (bijv. e-mail)	• betogen • instrueren (bijv. handleiding) • amuseren • overtuigen/ argumenteren	• beschouwen • verklaren	• manipuleren • beledigen • uiteenzetten • discrimineren
Taal in context					
• spreken, luisteren, lezen, schrijven • voorlezen	• boodschap • bedoeling • toon • spreker, schrijver, lezer, luisteraar • beurtwisseling	• argument • stelling • informatie • doel • publiek • communicatie • gespreksregels • lichaamstaal • taalvorm • beeldtaal • digitaal • bron	• tegenargument • online vs. offline informatie • context • inhoud • formeel vs. informeel taalgebruik • auteur • mimiek • spreektempo, spreekpauze • volume • vloeiendheid	• taalgebruikssituatie • taalfunctie (communicatief, expressief, conceptualiserend) • publieksgerichtheid • doelgerichtheid • genre (communicatief doel) • interactie • interpretatie • overtuigingskracht • medium, media • modus (mondeling, schriftelijk, multimodaal) • verbaal vs. non-verbaal • objectief vs. subjectief	• productief vs. receptief • communicatief effect • framing • ruis • miscommunicatie • metacommunicatie • argumentatiestructuur • drogredenen • literair effect

Kader 3. Categorie 'Taal en communicatie' uit de leerlijn taalbeschouwing

Door het herhaald en gevarieerd gebruik in verschillende contexten, zal de betekenis van een begrip zich verbreden en verdiepen

woord-, zins- en tekstniveau om communicatieve doelen te realiseren.

Zo zijn in totaal negen categorieën gedefinieerd, waarin de begrippen over taal en taalgebruik op een voor het taalonderwijs functionele manier ondergebracht kunnen worden.

Leerlijn

Voor het uitzetten van begrippen in een leerlijn biedt de begrippenlijst van het RKT zeer weinig houvast. De begrippen zijn ingedeeld in 1F (einde po) – bijvoorbeeld *synoniem, spreekwoord, gezegd* – en 2F (vmbo, onderbouw havo/vwo) – bijvoorbeeld *homoniem, homofoon, vakjargon*. Deze indeling is te grofmazig, zeker voor gebruik in het primair onderwijs.

Voor een fijnmaziger en bruikbaarere indeling zijn de begrippen waarmee we over taal en taalgebruik kunnen praten en denken uitgezet in een leerlijn, die loopt van groep 1-2 in het po naar de bovenbouw van het vo. Elk begrip is toegewezen aan een cluster van twee of meer leerjaren. De tabel in kader 2 laat een fragment zien van die leerlijn: een aantal begrippen waarmee we over woordvorming praten, verdeeld over een aantal leerjaren.

Wat betekent het nu als een begrip is opgenomen in een bepaalde fase in de leerlijn, bijvoorbeeld *vervoeging* in groep 7-8? Daarmee geven we indicatief aan dat de term *vervoeging* vanaf groep 7-8 gebruikt kan worden. Vroeger of later kan wel, maar is minder waarschijnlijk.

Als je als leraar een begrip eenmaal introduceert, zal het in het vervolg van de leerjaren in gebruik blijven. Door leraren, maar ook en steeds bewuster door de leerlingen. Door het herhaald en gevarieerd gebruik in verschillende contexten, zal de betekenis van zo'n begrip zich verbreden en verdiepen. Het uiteindelijke doel is dat leerlingen die begrippen zelf bewust inzetten om na te denken over hun taal en taalgebruik.

Geordend overzicht

De nieuwe leerlijn taalbeschouwing biedt een geordend overzicht van vakbegrippen die in het taalonderwijs aan bod kunnen komen; niet alleen tijdens gesprekken over taal en taalgebruik in het algemeen, maar ook tijdens de instructie over de verschillende taalvaardigheden. De leerlijn kan helpen bij de keuze en invulling van zo'n instructie-onderwerp.

De leerlijn is weergegeven als een matrix, waarin horizontaal de leerjaren zijn uitgezet van groep 1-2 tot en met vo-bovenbouw. Verticaal zijn negen categorieën uitgezet, waarbij een viertal omvangrijke categorieën

ook nog is onderverdeeld in enkele subcategorieën. Van zo'n grote categorie ('Taal en communicatie') presenteren we in kader 3 bij wijze van voorbeeld de complete inhoud, waarbij de subcategorieën voortkomen uit twee belangrijke vragen die over 'Taal en communicatie' gesteld kunnen worden:

- Welke communicatieve doelen kunnen we met taal realiseren? Anders gezegd: wat doen we met taal? Denk daarbij aan *vertellen, beschrijven, verzoeken* en *verklaren*.
- Hoe ziet de context eruit waarbinnen we die communicatieve doelen realiseren? Wordt er geschreven en gelezen, of gaat het om gesproken taal? In een context met gesproken taal: Hoe organiseer je wie aan de beurt komt? Is het een formeel of een informeel gesprek? Denk daarbij verder aan termen als *boodschap, bedoeling, aanspreekvorm, auteur* en *mimiek*.

De gehele leerlijn is te vinden op <vllt.nl/lltaalbeschouwing>. Hij biedt leraren en leergangmakers een kader om taalbeschouwing beter af te stemmen op het onderwijs in de vaardigheidsdomeinen spreken, luisteren, lezen en schrijven. Ook bij de herziening van kerndoelen en eindtermen in het kader van Curriculum.nu kan de leerlijn taalbeschouwing een dergelijke ondersteunende rol vervullen. ■

Bart van der Leeuw is gepensioneerd vakdidacticus Nederlands en werkte als lerarenopleider bij Fontys Hogescholen en als leerplanontwikkelaar bij SLO, nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Mariëtte Hoogeveen is vakexpert Nederlands bij SLO.

LITERATUUR

- Bonset, H., Mulder, I. de, & Hoogeveen, M. (2019). Een leerlijn voor Nederlands onderwijs in het buitenland. *Levende Talen Magazine* 106(6), 18-22.
- Curriculum.nu. (2019a). *Bouwstenen voor een herzien curriculum*. <https://www.curriculum.nu/voorstellen>
- Curriculum.nu. (2019b). *Leergebied Nederlands: Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Nederlands*. <https://www.curriculum.nu/voorstellen/nederlands>
- Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen. (2009). *Referentiekader taal en rekenen: De referentieniveaus*. SLO.
- Hoogeveen, M., Bonset, H., Bijlhout, M., & Mulder, I. de. (2018). *Leerlijnen taaldomeinen NTC-onderwijs*. <https://www.stichtingnob.nl/ntc-leerlijn>
- Leeuw, B. van der, & Meestringa, T. (2016). Wie heeft Bello gezien: Kennis over taal bij Nederlands. *Levende Talen Magazine*, 103(7), 12-19.